

Islámský hřbitov v Altachu: umělecký projekt i místo posledního odpočinku

Martin Klapetek

DOI: 10.21104/CL.2025.4.05

Islamic Cemetery in Altach: an Art Project and Final Resting Place

Abstract

The case study examines the Islamic Cemetery in Altach as an award-winning art project and as an expression of the history of migration. It is based on field research that included non-participant observation, a critical analysis of scholarly literature, an analysis of photo documentation and the self-presentations of the communities. The cemetery, which is the first of its kind in the Austrian state of Vorarlberg, serves various Islamic communities and reflects the transformations of funerary culture in the context of migration and integration. The case study examines the specific features of the tombstones, and their materials and decoration. Primarily, it shows how the cemetery contributes to forming the identity of younger generations of Muslim immigrants in Austria. It also analyzes the social and cultural aspects that influence the perception of the cemetery as a final resting place and as a symbol of the coexistence of different faiths.

Key Words

Austria, Islam, cemetery, funeral culture, migration, integration

Contact

Mgr. Martin Klapetek, Ph.D., Katedra filosofie a religionistiky, Teologická fakulta, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Kněžská 8, České Budějovice, Czech Republic; email: klapetek@jcu.cz
ORCID iD 0000-0001-9848-7053

Jak citovat / How to cite

Klapetek, Martin. 2025. Islámský hřbitov v Altachu: umělecký projekt i místo posledního odpočinku. *Český lid* 112: 493–513. <https://doi.org/21104/CL.2025.4.05>

Úvod

Multidisciplinární výzkum pohřební kultury v Evropě je v současnosti dobře rozvinutou oblastí. Díky dlouhodobé spolupráci mezi etnologií, sociologií a religionistikou se v posledních desetiletích podařilo pokrýt široké spektrum témat. Historické souvislosti soudobého stavu evropských společností jsou zkoumány z různých úhlů pohledu. Vhodně zvolený komparativní přístup nejen odhaluje styčné body napříč kontinentem, ale také zdůrazňuje významná lokální specifika. Tento postoj je nezbytný pro adekvátní reakce na sociální výzvy, kterým bude Evropa čelit v krátkodobém i dlouhodobém horizontu.

Kombinace různorodých metod typických pro humanitní a společenskovední obory umožňuje sledovat proměnu pohřební kultury na několika úrovních. Jde o dlouhodobý proces s ohledem na obvykle konzervativní přístup větší části společnosti k základním prvkům spojeným s posledními věcmi člověka. Výrazně se projevuje například ve změnách na ideové úrovni, kde dochází k přetváření základního rámce spojeného především s náboženskými a světonázorovými přesvědčeními. Příkladem může být transformace obecně přijímané podoby pohřebního obřadu nebo fungování hřbitova, které se postupně přizpůsobují novým podmínkám (Grabherr – Akšamija 2020: 258).

Bezprostřední vliv těchto změn je patrný na společenské úrovni. Transformace nabídky stávajících institucí a vznik nových přístupů se projevují například v úpravách interiéru staveb určených k poslednímu rozloučení. Tyto změny souvisejí s přechodovými rituály (van Gennep 2018: 123–138) a mají vliv i na podobu trvalé výzdoby tohoto veřejného prostoru. Rozvíjí se také nová infrastruktura, která poskytuje alternativy k tradičním náboženským přístupům (Nešporová 2013). Výzkum tak může směřovat od obecných náboženských a legislativních změn k trendům, které ovlivňují prostředí hřbitovů v městských i venkovských oblastech. Tím se lze dostat k hlubšímu porozumění projevům tradic specifických rodinných a společenských skupin.

Pro načrtnutí komplexního obrazu o proměně západoevropských společností především druhé poloviny 20. století je potřeba detailnější pohled. Tedy nezaměřit se pouze na skupiny, které v různé míře souzní s kulturou založenou na specifických křesťanských prvcích konfrontovaných s následnými alternativami vycházejícími ze sekulárních principů. Jinými slovy je potřeba věnovat pozornost společenstvím a jednotlivcům označovaným z různých důvodů za tak zvané *nositele jinakosti*. Z pohledu vědy o náboženství je to v evropském kontextu především pohřební kultura spojená s různorodými židovskými komunitami (Roháček 2019). Historické souvislosti

požadovaného prostorového oddělení od většinové společnosti ovlivnily celkovou podobu městských i venkovských sídel. Výrazným způsobem se mimo jiné projevy také v symbolické periferní lokalizaci a pojetí židovských hřbitovů (Grabherr 2022a). Zajímavým komparativním tématem je také emancipace komunit hlásících se k alternativnímu křesťanskému vyznání ve veřejném prostoru. Vedle dlouhodobě regulované podoby budov určených k pravidelným bohoslužebným shromážděním se týká právě vytýčení speciálního pohřebiště (Nešpor 2016).

V posledních desetiletích se mimo jiné díky ekonomické migraci proměňuje skladba západoevropských společností (Gökhan 2022: 42). V jednotlivých zemích se postupně zvyšoval podíl obyvatelstva vyznávajícího určitou interpretaci islámu. Část z nich přišla z různých důvodů z prostředí Balkánského poloostrova a přinesla si s sebou kulturní prvky ovlivňující celou řadu oblastí každodenního života. Díky historickým souvislostem graduujícím především v 19. století měly státy s německojazyčným obyvatelstvem s těmito komunitami již bohaté zkušenosti (Klapetek 2024). Další osoby se do západní Evropy dostaly nejprve na krátkodobé pracovní pobyty prostřednictvím pracovních kanceláří především z Turecka (Burt-scher-Mathis 2020: 243–245). V neposlední řadě jsou to lidé přicházející z různých arabských států s vysokým podílem muslimů, které měly mnohdy dlouhotrvající koloniální vazby na západoevropské mocnosti. Tímto se rozšířila obecná charakteristika tak zvaného *nositele jinakosti* o prvky vycházející z odlišného prostředí Balkánu, Turecka a arabských zemí (Hafez 2016: 31).

Badatelé se zaměřují na konkrétní souvislosti ovlivňující právní rámec jednotlivých zemí a jejich částí, které se propisují mimo jiné do hřbitovních řádů přijímaných především na úrovni obcí (Klapetek 2017: 215; Wolf 2015: 159–160). Ty jsou totiž v mnoha případech zřizovateli, majiteli a provozovateli hřbitovů. Zájem výzkumníků je potom obrácen na vzájemné ovlivňování kultury místního většinového obyvatelstva se skupinami nově příchozích. Avšak změna probíhá i uvnitř takto definovaných komunit muslimů, které jsou tvořeny rodinami a jednotlivci pocházejícími z různých geografických oblastí. Pro ně jsou pak typické různorodé kulturní interpretace islámu, které se projevují mimo jiné v určitých specifikách spojených s posledními věcmi člověka (Uludağ 2023). Systematický komparativní výzkum proměny probíhající u našich sousedů je důležitý také pro přesnější postižení stávajícího vývoje v naší společnosti. Výsledky základního bádání tak mohou napomoci k nalezení správných rozhodnutí reagujících na změny ve veřejném prostoru.

Ve své případové studii autor prezentuje dílčí výsledky terénního výzkumu muslimské funerální kultury v Rakousku, který ve všech spolkových

zemích proběhl v první polovině roku 2023.¹ Vedle představení umělecky oceňovaného projektu Islámského hřbitova v Altachu (Akšamija 2020: 230) se ve druhé části zaměří na podobu náhrobků a jejich doplňky. Vývoj pohřební kultury v místních komunitách bude naznačen díky jejich specifickým prvkům. Propojení těchto dvou úhlů pohledu do jednoho textu lze považovat za inovativní. V minulých letech totiž badatelé věnovali pozornost hlavně deskripci vzniku hřbitova (Gökhan 2022). Ve svých publikacích zdůrazňovali vysoké umělecké kvality jeho výsledné realizace. Nyní je příležitost doplnit tento přístup o analýzu prostředků, které dokládají užívání hřbitova především nájemci hrobových míst. Základní výzkum na této lokalitě byl tedy iniciován otázkou, zda je stále ještě především příkladem realizace architektonického návrhu. Nebo již nyní lze na základě dokladů materiální kultury sledovat obraz přítomnosti stratifikované muslimské populace.

Případová studie je výsledkem dlouhodobého bádání, během kterého proběhl kritický rozbor odborné literatury, nezúčastněné pozorování, analýza hmotných sebeprezentací, podrobná fotodokumentace a celková deskripce lokality (Klapetek 2022: 32–37). Byly vytvořeny náčrtky rozmístění hrobů, služeb pro návštěvníky a cest rozdělujících pole. Fotograficky byl zaznamenán stav hrobů a detaily výzdoby, následně byly zdokumentovány i větší celky. Dokumentace byla doplněna terénními poznámkami a výsledky byly zpracovány do databáze.

Při analýze obrazového materiálu byla stanovena typologie náhrobků. Definoval se materiál pomníků a jejich barevná kombinace. Klíčovým prvkem bylo určení identity zemřelého na základě návrhu náhrobku – vztah k národu, etniku, náboženství, kultuře nebo světonázoru. Dále se sledovala propracovanost tvarosloví náhrobků.

Další část se zaměřila na identifikaci zemřelých podle roku narození a úmrtí, pohlaví a věkových skupin (novorozenec 0 až 1 rok, dítě 1–15 rok, dospívající 15–26 let, dospělý 26–65 let, senior nad 65 let). Na základě pomníků bylo možné určit národnost zemřelého. Některé hroby byly zdobeny trvalými prvky, přičemž primární dekorace zahrnovala symboly a texty. Specifická kategorie se věnovala ohraničení hrobů pomocí materiálů či rostlin, což mohlo mít náboženský význam. Poslední kategorie se zaměřila na povrchovou úpravu hrobu.

Důležitou roli hrála i sekundární výzdoba, tedy vzpomínkové předměty přinesené později návštěvníky. Spíše se jednalo o obecné vymezení vztahu mezi zemřelým a pozůstalými než ryze náboženské symboly. Významnou

1 Bude následovat zpracování dalších rakouských lokalit jako základ pro rozsáhlejší zobecňující komparativní studii. Ve druhé fázi výzkumu se dosavadní data doplní o soubor rozhovorů s respondenty.

součástí dekorace byly stálezelené rostliny, keře, stromy a květiny. Na základě celkového stavu hrobu byla stanovena míra péče rodiny nebo profesionálů. Text je založen na analýze a komparaci příkladů z Islámského hřbitova v Altachu získaných během výzkumného pobytu v červenci 2023.

Hřbitov oceňovaný odborníky jako umělecký projekt

Islámský hřbitov v Altachu je prvním, který byl postaven ve spolkové zemi Vorarlbersko, a po Vídni-Liessingu druhým vybudovaným v Rakousku.² Nachází se mimo zástavbu obytných domů u rušné federální silnice mezi obcemi Hohenems a Götzis (Graham 2013: 200–201) (Obr. 1). Podle druhého paragrafu příslušného Hřbitovního řádu z roku 2013 slouží bez rozdílu všem islámským komunitám z různých měst a obcí Vorarlberska (Friedhofsgebührenordnung 2013). Ve srovnání s německým a švýcarským kontextem je to důležitá skutečnost. Imigrace do této oblasti totiž není výrazně městskou záležitostí, ale vedle toho také venkovským fenoménem. Některé odhady předpokládají přes 51 000 osob muslimského vyznání, což představuje podíl až 13 % obyvatel spolkové země (Fabach 2020: 194; Burtscher-Mathis 2020: 243).

Hřbitov svým pojetím usnadňuje provedení jednotlivých fází muslimského pohřebního rituálu. Postupuje se nejprve od obřadního omytí těla zemřelého přes obvykle hojně navštěvovanou kolektivní modlitbu během pohřbu v rozsáhlém atriu až po jeho možnou inhumaci na jednom z pěti vytyčených polí. Hřbitov totiž slouží i jako zázemí pro poslední rozloučení v případě leteckého transportu těla do země původu (Bauer – Mattes 2021: 34–59; Grabherr 2022b: 25). Ve vstupní části areálu se nachází budova s veškerým potřebným technickým zázemím a malým modlitebním prostorem. Zařízení bylo vybudováno s celkovou kapacitou sedm set hrobů. Protože je přímo v Rakousku stále ještě pohřbíváno jen přibližně 5 % zemřelých muslimů, jedná se tedy o adekvátní počet (Gökhan 2022: 42).

Hřbitov byl dokončen na přelomu let 2011/2012³ (Schindlauer 2020: 37), devět let poté, co se zrodil první nápad na jeho vybudování (Abadžić Hodžić 2020: 35). V roce 2004 založily různé muslimské komunity a sekulární asociace migrantů ve Vorarlbersku tak zvanou *Iniciativu islámského hřbitova*. Spojovala je myšlenka postavit společné pohřebiště v jejich nové vlasti. Pro úspěšné završení snahy bylo důležité kooptovat aktéry působící

2 Komparativní výzkum věnuje pozornost těmto lokalitám s ohledem na jednotlivé fáze, kterými si musely projít návrhy hřbitovů a jejich následné realizace (Schrodt 2009: 143–150; Sörries 2015: 156–158; Klapetek 2022: 133–134).

3 Symbolicky se tak stalo sto let od podepsání první verze tak zvaného Islámského zákona č. 159/1912 císařem Františkem Josefem I. (Klapetek 2024: 45).

mimo organizovaný islám. Celý proces totiž nakonec aktivně koordinovala judaistka dr. Eva Grabherr, která je zakladatelkou a ředitelkou projektu *okay. zusammen leben* (Grabherr – Dörler 2006). Jedná se o informační a poradenské centrum pro otázky imigrace a integrace ve Vorarlbersku. Ve stejném roce pověřili katolickou teoložku dr. Elisabeth Dörler vypracováním studie, která měla prokázat potřebu islámského hřbitova v této spolkové zemi (Dörler 2004). Od samého počátku projekt nebyl chápán jako výhradně muslimská aktivita, což podpořilo otevřenou komunikaci směrem k většinové společnosti.

V roce 2004 podaly lokální *Islámské společenství Bregenz* společně s federálním *Islámským náboženským společenstvím Rakouska* a *Iniciativou islámského hřbitova* žádost vládě spolkové země Vorarlbersko o povolení výstavby hřbitova (Grabherr 2022b: 14–15). *Sdružení místních samospráv ve Vorarlbersku* pak v roce 2005 vydalo doporučení pro realizaci návrhu, protože hřbitovy spadají pod jejich jurisdikci (Klapetek 2024: 53). Dalším krokem bylo najít vhodné a prostorné místo. Vzhledem k politicky citlivé debatě o přítomnosti organizovaného islámu v Rakousku to nebyl snadný úkol (Akšamija 2020: 230). Nakonec obec Altach sama oslovila iniciátory projektu s nabídkou konkrétní lokality s myšlenkou aktivního přístupu k procesu integrace (Fabach 2020: 209, 211). V roce 2006 pozemek o rozloze 8 500 metrů čtverečních zakoupilo zmiňované *Sdružení místních samospráv ve Vorarlbersku* (Graham 2013: 200).

Vítězný projekt vypracoval architekt Bernardo Bader z nedalekého Dornbirnu. S ohledem na budování islámské infrastruktury v Rakousku ve druhé polovině 20. století je podle mého názoru zajímavé, že jeho minimalistický design dostal přednost před tradičnějšími plány (Fabach 2020: 211). V nich se obvykle výrazným způsobem projevuje estetická inspirace obecně islámským uměním a architekturou. S ohledem na vysoké zastoupení osob s tureckou migrační historií se pak při návrhu budov a další potřebné infrastruktury využívají konkrétní prvky replikující osmanské tvarosloví. Jedná se o nostalgický přístup, který se v určitém počtu realizací novostaveb měsit ustavičně prolíná v posledních padesáti letech (Akšamija 2020: 232, 240; Grabherr – Akšamija 2020: 253). Jednoduchost designu hřbitova v Altachu a jeho neustále probíhající interakce s okolní přírodou by měla podle architekta poskytovat pozůstalým klidné a důstojné místo pro rozjímání a truchlení (Negar – Bader 2023: 28). Motiv prolnutí místních inspirací a materiálů se srozumitelně podanými prvky vycházejícími z islámské kultury se objevuje již od samotného počátku návrhu. Později se to ukázalo jako nosná myšlenka. Výběrová komise podle svých slov totiž ocenila, že návrh vyjadřoval náboženskou a kulturní příslušnost islámských zadavatelů a zároveň byl přizpůsoben specifickému architektonickému

kontextu Vorarlberska (Graham 2013: 204). Tento motiv se opakoval v reflexích výsledné realizace ze strany oslovených umělců, samotného zadavatele stavby i nezávislých komentátorů (Mori 2013: 49). Kancelář Bernarda Badera byla projektem pověřena v roce 2007. Plánovací fáze a přípravné práce na nemovitosti trvaly až do roku 2010 (Fürlinger 2010: 188).

Architekt a jeho konzultanti z místních muslimských komunit pracovali s myšlenkou hřbitova jako původní zahrady. Podle jejich názoru se mělo jednat o téma, které se opakovaně objevuje napříč různými náboženskými tradicemi (Akšamija 2020: 237). Vytvořit zahradu sice znamená jasně vymezit pozemek k obdělávání, přesto je potřeba také komunikovat s okolním prostředím. Tato idea byla architektonicky převedena do systému červených stěn z pohledového betonu, které v různých výškách rozdělily rozsáhlou louku. Zdi tak vymezují hřbitovní pole ve tvaru pěti prstů, které podle paragrafu číslo šest příslušného Hřbitovního řádu umožňují nejen rituálně správnou orientaci směrem k Mekce (Friedhofsgebührenordnung 2013), ale také jejich postupné obsazování. Ze stejného pojetí pak vychází koncepce uzavřených prostor ve vstupní části areálu. Požadavek na přizpůsobení se specifikům islámského hřbitova, jako je rituální omývání mrtvých a jednoduchý pohřeb, je řešen navržením na sebe navazujících prostranství uspořádaných podle jasného plánu (Gökhan 2022: 44). Úspěšná realizace projektu hřbitova se stala důležitým inspiračním zdrojem pro pokusy o podobná řešení v okolních státech (Boss 2017: 100, 105).

Pravidelný i nárazový host může využít místní autobusovou dopravu a vystoupit přímo na zastávce *Islámský hřbitov* (Burtscher-Mathis 2020: 243). V komparaci s vytýčením podobných prostor zdůrazňující přítomnost *nosi-tele jinakosti* obvykle na periferii v kontrastu s centrem není v tomto případě přístup cíleně komplikovaný. Další možností je individuální automobilová doprava, na kterou je připraveno docela rozsáhlé parkoviště před areálem. Jedná se o velice důležitý detail, který využijí především návštěvníci početných kolektivních modliteb za zemřelého, které jsou obecně klíčovou součástí pohřebních obřadů (Milewski – Otto 2016). Také pravidelní návštěvníci, kteří přijíždějí podle své volby v různých částech týdne, mohou využít tuto infrastrukturu. Výzkumu komparativní religionistiky se nabízí srovnatelný příklad řešení komplikací spojených s dopravou k novostavbám mešit (Klapetek 2022: 69, 112) nebo center nových náboženských hnutí umístěných v městské zástavbě či v průmyslových komplexech na periferii.

Hlavní vchod hřbitova směrem od parkoviště je kolmý k přerušované zdi kopírující rušnou silnici. Vedle dveří s mosaznými klikami zapuštěných do samotné masy budovy se nachází rozsáhlý otvor ve zdi, který je ozdoben výraznou dubovou mříží s islámským geometrickým vzorem (Fabach 2020: 212, 221). Jedná se však zároveň o jeden ze zajímavých odkazů na místní

tradici řemesel zpracovávajících dřevo. Návštěvník překročí setmělý práh z vnějšího volného prostranství a vstoupí do zastřešeného atria (Obr. 2). Je dostatečně velké i pro početná modlitební shromáždění smutečních hostů, což je jev typický pro muslimské pohřby. Tento prostor se dále otevírá do dvora s cílenou výsadbou stromů, proto se vyznačuje živou hrou světla a stínu. Pohled návštěvníků je veden směrem ven nejen k samotné *pohřební zahradě*, ale také dále k vrcholům pohoří Bregenzský les.

Vlevo za hlavním vchodem se nachází technické zázemí s veřejností nepřístupnou márnici, místností pro rituální omytí těla zemřelého příbuznými⁴ a sociálními zařízeními pro smuteční hosty. Zde je také volný vstup na první hřbitovní pole a pak postupně na další součásti. Od silnice je areál oddělen zdí z pohledového betonu a výsadbou stromů. Nejedná se ale o tvrdou hraniční linii (Gehl 2012: 75–88), která by nekompromisně vizuálně separovala prostor hřbitova od okolí. Díky rozsáhlým otvorům je totiž možné od cesty nahlédnout dovnitř. Jedná se podle mého názoru o inspirativní a kompromisní řešení, které v dostatečné míře zvukově izoluje od sousedního provozu (Fabach 2020: 199). Navíc protilehlé stěny vytyčující jednotlivé paralelní terasy jsou výrazně nižší (Graham 2013: 201, 221). Mezi nimi jsou dokonce mírné rampy pokryté pravidelně zastříhávanou trávou, které i přes provizorní zábrany z pletiva hřbitov propojují s přilehlým prostorem louky. Celou lokalitu je tedy možné bezproblémově přehlédnout, a navíc se tak zachovalo vizuální spojení s okolní přírodou rámovanou potokem, navazujícími lesy a blízkým pohořím (Negar – Bader 2023: 28).

Okolo prostoru pro shromáždění osob během pohřbu a volného dvora je možné projít krytou chodbou do malé modlitebny. Ta je používána k jiným účelům, než jsou modlitební shromáždění během samotného pohřbu. Je možné ji po dohodě s pohřební službou navštívit během běžných modlitebních časů nebo při příležitosti islámských svátků.⁵ Návrh interiéru je od umělkyně bosenského původu Azry Akšamiji (Abadžić Hodžić 2020: 35). Podle jejích slov má symbolicky a vizuálně propojit různé kultury ve Vorarlbersku (Akšamija 2020: 230). Děje se tak prostřednictvím materiálních odkazů na místní a islámské tradice. Tak zvaná mihrábová stěna je provedena ve formě tří závěsů z nerezové oceli, ke kterým je připevněna řada dřevěných šindelů. Tyto záclony jsou umístěny v odlišných vzdálenostech paralelně se zdí a velkým oknem (Obr. 3). Díky tomuto uspořádání se vytváří modlitební výklenek (arabsky mihráb) směřující k Mekce (arabsky qibla) (Grabherr 2022b: 5, 21). Stěna je navržena tak, aby ji pozorovatelé

4 Provoz márnice a umývárny je upraven paragrafem číslo čtyři příslušného Hřbitovního řádu.

5 Následující výzkum umožní komparovat využití modlitebny s prostorem na Islámském hřbitově ve Vídni-Liessingu.

viděli různě v závislosti na jejich poloze v prostoru. Při vstupu do místnosti se mihrábová zeď může jevit jako šindelová plenta, která podle autorčiných slov rezonuje s místní architektonickou tradicí. Protože jsou šindele umístěny kolmo k oknu, má pozorovatel volný výhled do prostoru okolo hřbitova. Symbolicky to má opakovat interpretaci mihrábu jako brány do posmrtného života. V úrovni očí je řada pozlacených šindelů uspořádána hustěji, aby jimi bylo možné vyjádřit slova *Alláh a Muhammad* v kufickém písmu (Fernando Márquez – Levene 2019: 44). Závěsy fungují také jako běžné žaluzie a díky tomu je světlo dramatičtější. Tímto způsobem se zdůrazňuje jeho význam v architektuře měřit a také analogie mezi světlem (arabsky an-Nūr) a duchem.

Modlitební řady vyznačuje šest koberců s dlouhými, střídavě béžovými a hnědými pruhy. Jejich vzor má opakovat rytmus šindelů z mihrábové zdi. Barevný gradient tkanin zvyšuje vnímání prostorové hloubky, rozjasňuje se směrem k Mekce, čímž navazuje na téma orientace muslimské modlitby a vizuální čistoty místa. Koberce podle slov návrhářky vznikly ve specializované dílně v Sarajevu (Graham 2013: 215). Výběr zhotovitele byl důležitý nejen proto, že odkazuje na původ některých muslimských komunit ve Vorarlbersku. Zakázka byla jedním z impulzů pro uchování tohoto řemesla a materiální kultury přímo v Bosně. Manufaktura totiž zaměstnává ženy zotavující se tímto terapeutickým způsobem z poválečného traumatu (Akšamija 2020: 237–238).

Náhrobky a jejich výzdoba jako zdroj informací

Za správu hřbitova nese odpovědnost obec Altach. Podle Hřbitovního řádu mezi její povinnosti patří stanovení termínů pohřbů, vyřizování administrativních úkonů dle pohřebního zákona a kontrola dodržování pravidel. Dále obec přiděluje hrobová místa a zajišťuje dohled nad provozem hřbitova. Tyto úkoly však může delegovat na pohřební ústav specializovaný na muslimskou klientelu, což je praxe, která se osvědčila již od počátku provozu hřbitova.

Hřbitovní řád byl schválen zastupitelstvem obce Altach a jeho ustanovení vycházejí přímo ze zákona o pohřebnictví (Friedhofsgebührenordnung 2013). Tím se zajišťuje soulad s předpisy platnými i pro obecní hřbitovy v Altachu. Řád rovněž stanoví opatření pro řešení případných problémů ze strany nájemců hrobových míst i dalších zainteresovaných osob. V případě porušení pravidel hřbitova se uplatňují sankce dle platné zemské legislativy. Konkrétní doplňující ustanovení byla koordinována s partnery z muslimské komunity. Provoz hřbitova je financován především z poplatků za pohřby a související služby, jejichž výši určuje zastupitelstvo obce

Altach. S ohledem na správu okolních obecních hřbitovů lze konstatovat, že fungování Islámského hřbitova v Altachu odpovídá zavedeným postupům a standardům.

Terénní výzkum, kterému předcházela dlouhodobá příprava, proběhl na začátku července 2023. Z pěti samostatných hřbitovních oddělení se v té době používaly první tři. Obsazeno bylo celkem sto čtyřicet individuálních, rodinných nebo dětských hrobů vytýčených v souladu s paragrafem číslo pět příslušného Hřbitovního řádu. Sto čtrnáct hrobových míst mělo jeden náhrobek, osm zdobily hned dvě stély a na zbylých osmnácti se z různých důvodů pomník nenacházel. Co se týče použitého materiálu, v osmdesáti čtyřech případech to bylo běžné dřevo. Jednalo se nejen o dětské hroby, ale také o prvotní označení hrobového místa, které i přes doporučení v paragrafu číslo sedm příslušného Hřbitovního řádu nebylo později nahrazeno nějakou nákladnější realizací (Friedhofsgebührenordnung 2013) (Obr. 4). Celkem dvacet šest hrobů bylo osazeno tmavou žulou, což je materiál typický pro nabídku místních kamenosochařství. V neposlední řadě jedenáct náhrobků bylo z bílého mramoru, který je používán na tradičně pojatých hrobech osob s tureckou a bosenskou migrační historií.

Stavba náhrobků je možná pouze se souhlasem správy hřbitova, která dohlíží na výběr materiálů, uspořádání, typ a velikost hrobových pomníků. Souhlas je udělován na základě otevřené komunikace s nájemcem hrobu. Pokud je pomník postaven bez povolení, může jej správa hřbitova na náklady nájemce odstranit. Dosud nebyly zaznamenány podobné případy.

Krátce po otevření hřbitova byly konzultovány se zastupiteli obce Altach otázky týkající se sekundární dekorace hrobů (Fabach 2020: 211). Některé hroby byly bohatě zdobené, což bylo v rozporu s náboženskými předpisy sunnitského islámu, které upřednostňují střídmost ve výzdobě. Po vzájemné dohodě bylo nájemcům umožněno instalovat individuální výzdobu, pokud je důstojná a esteticky zapadá do celkového vzhledu hřbitova. Tento přístup odpovídá běžné praxi na jiných obecních hřbitovech v regionu.

Přesné vymezení hrobového prostoru je z hlediska pozůstalých i provozovatele hřbitova klíčové pro zachování důstojnosti místa a klidu zesnulého (Lemmen 1999: 22–23). Tento přístup má nejen praktický význam v podobě jasného oddělení hrobového prostoru od okolních cest, ale opírá se rovněž o náboženské a kulturní tradice. Z tohoto důvodu bylo 82 % všech hrobů vymezeno dvěma způsoby: nájemci buď v souladu s paragrafem číslo devět příslušného Hřbitovního řádu zvolili standardizované červené betonové rámy navržené architektem a nabízené provozovatelem hřbitova (Negar – Bader 2023: 28–29), nebo využili materiály podle vlastních preferencí. Zatímco na srovnatelných lokalitách v Německu je kladen důraz na vymezení hrobového prostoru prostřednictvím stálezelených nízkých

keřů, zde se tento prvek neobjevuje. Povrch hrobů i přes soulad se zmiňovaným paragrafem číslo devět příslušného Hřbitovního řádu vykazuje různorodost – přibližně 60 % z nich zůstalo volných, zatímco 22 % bylo pokryto šterkem. Ve výjimečných případech byly použity jiné materiály, jako například různé druhy kamenů, mulčovací kůra nebo desky, případně kombinace těchto prvků s volnou plochou. Je potřeba ale také věnovat pozornost úpravě povrchu prostoru mimo samotná hrobová místa. Plochy určené pro běžný pohyb návštěvníků byly pokryty šterkem. Vedle toho se v nepravidelných intervalech objevovaly jasně definované záhony s travinami a lučními květy (Fabach 2020: 221; Grabherr – Akšamija 2020: 259) (Obr. 5). Na základě výstupů z předchozích terénních výzkumů lze konstatovat, že se jedná o zcela výjimečné řešení ve srovnání s podobnými lokalitami v Německu, Rakousku i Švýcarsku (Klapetek 2022: 117–183).

Nejprve byla věnována pozornost celkové úpravě hrobového místa. Naprostá většina pomníků byla svým pojetím neutrální. Pouze deset svým tvarem a veškerou výzdobou zdůrazňovalo náboženskou příslušnost⁶ a v jednom případě národnost zesnulého (albánská orlice). Vyzdvižení země původu zemřelého nebo některých kulturních prvků (příroda, nenáboženská poezie) se zde neobjevilo. Dále se pozornost zaměřila na tvarosloví a provedení náhrobků. Nejen s ohledem na vysoký podíl prvotních dřevěných označení hrobu bylo osmdesát tři pomníků jednoduchých. Dalších dvacet čtyři odpovídalo standardnímu pojetí křesťanských hřbitovů v okolí. Zbýlých čtrnáct bylo možné interpretovat jako více propracované, nebo dokonce individualizované zakázky. Ukazuje to na přetrvávající zájem správy lokality prosazovat paragraf číslo sedm příslušného Hřbitovního řádu zdůrazňující jednoduchost návrhu náhrobku a také jeho střídou primární i sekundární dekoraci (Friedhofsgebühnordnung 2013).

Mezi primární výzdobu lze zařadit mimo jiné různorodé epigrafy a delší texty (Zelinski 2007). Jedná se o prvky, které jsou zakomponovány již do návrhu památníku. Podle zmiňovaného paragrafu číslo sedm příslušného Hřbitovního řádu musí být nápisy na náhrobcích jednoduché a srozumitelné. Dále nejsou povoleny epigrafy nebo celé pomníky, které nemají pietní charakter nebo mohou urážet náboženské cítění (Friedhofsgebühnordnung 2013). Základní informace o zemřelých se nacházely na 87 % náhrobků. Na 15 % pomníků se objevila výzva k modlitbě první sůry Koránu (arabsky al-Fātiha) nebo zvolání *Ve jménu Boha milosrdného, Slitovného* (arabsky basmala). Na jedenácti převážně bosenských náhrobcích bylo možné číst delší texty. Většinou se v nich vyjmenovávají členové rodiny,

6 Mezi drobné prvky na pomníku patřil půlměsíc s hvězdou, ale objevily se i ruce pozvednuté k modlitbě nebo minarety. Arabská kaligrafie byla okrajová.

kteří nějakým způsobem přispěli k realizaci pomníku. Připojí se krátké konstatování o udržení paměti na zemřelého a to je obvykle vše. Inspirace různorodou poezií se zde ve srovnání s jinými lokalitami neobjevila (Klapetek 2023: 477).

Jako sekundární dekorace byly badatelem označeny různé předměty přinesené rodinou a přáteli později během pravidelných či nárazových návštěv (Grabherr 2022b: 25). Jak doložil autorem případové studie provedený komparativní výzkum v červenci 2023 ve Vídni-Liessingu, pro část muslimských věřících jsou ale podobné prvky problematicky akceptovatelné. Jedná se totiž podle jejich názoru o novoty (arabsky *bid'a*), které nejsou kompatibilní s představou tradičního pojetí hrobu a spíše mohou ukazovat až na určitou formu synkretismu. Správa hřbitova proto akceptovala v souladu s paragrafem číslo deset příslušného Hřbitovního řádu instalaci těchto věcí na pronajatých hrobových místech až na základě několika konzultací s vedením obce Altach (Fabach 2020: 211). Mnohdy se jednalo o doplňky ke květinové výzdobě, tedy na třech čtvrtinách míst se nacházely květináče pro trvalky a na každém čtvrtém hrobě plastové vázy pro řezané květy. Zajímavým detailem byly na každém pátém hrobě pítka pro ptáky a další zdroje vody. Na předchozích rakouských lokalitách to bylo méně obvyklé (Klapetek 2023). Naopak typickou záležitostí jsou různorodá osvětlení, kam patří především lampy na solární pohon nacházející se na polovině hrobů. V podobném počtu byly instalovány přenosné lucerny nebo jen větší hřbitovní svíce bez jakýchkoli symbolů.

Na polovině hrobových míst se objevily obecné předměty vyjadřující vztah pozůstalých k zemřelému a uchování jeho památky. Často se jedná o kamenné vzpomínkové objekty ve tvaru srdce, listiny nebo pera s krátkými německými nápisy bez přímého vztahu k islámské terminologii. Většinou jde o běžné dekorace zakoupené mimo jiné v zahradnictvích. Výjimečně jsou tyto věci později upraveny například krátkým nápisem, dětským obrázkem nebo připojením fotografie zemřelého. Takovým způsobem dochází k individualizaci památky. Specifickou kategorií jsou hroby novorozenců, dětí a adolescentů. Zejména na nich se nachází sošky zvířátek (motýli na solární pohon, různé doplňky do zahrádek), hračky (především auta a panenky) a umělé květiny.

Nakonec je v souvislosti se sekundární výzdobou potřeba zmínit artefakty odkazující obecně na duchovní záležitosti a eventuálně na islámský kontext. V prvním případě jsou to hlavně velikosti, tvarem i materiálem různorodé sošky andělských bytostí (celkem třicet sedm). Pro konzervativní muslimy se jedná o problematickou záležitost. Islámské umění se vyhýbá zpodobňování živých bytostí. Navíc se jedná o trojrozměrné realizace umístěné ve veřejném prostoru. Ve výrazně menším počtu se pak objevují výrobky

ve tvaru knihy připomínající Korán, modlitební pomůcky (arabsky tasbîh, sibha), předměty s vyobrazením sepjatých rukou nebo porcelánové ruce držící disk s kaligrafií. Opět se tím podtrhuje okrajovost výslovně náboženského pojetí hrobového místa.

V některých případech komunálních hřbitovů se specializovanými odděleními pro muslimy jsou veřejně přístupné databáze hrobů s informacemi o zemřelých.⁷ Jindy je možné pro badatelské účely využít neveřejné informace dodané hřbitovní správou. Během terénního výzkumu je možné získat požadovaná data také díky nápisům z primární dekorace náhrobků. Takto byly badatelem v areálu zaznamenány doklady pohřbů v rozmezí 2012–2023. V prvních čtyřech letech šlo pokaždé o jednotky případů. V letech 2016 a 2017 to již bylo vždy deset obřadů s inhumací a o rok později dokonce 16. V roce 2019 se číslo vrátilo zpět k deseti. V roce 2020 počet pohřbů vystoupal na 25 a o rok později se ještě udržel na dvojnásobném počtu z předchozích let. V roce 2022 došlo k propadu na osm obřadů, ale v první polovině roku 2023 jich proběhlo již deset. Přestože se jedná o krátké časové období a nízký počet případů využití hřbitova, výkyv v letech 2020 a 2021 lze podle mého názoru mimo jiné spojit s obdobím covidové pandemie a ztíženými podmínkami převozu těl do zemí původu (Grabherr 2022b: 24–25).

Dostupné informace na pomnících naznačují, že zde bylo pohřbeno nejméně 68 mužů a 57 žen. Největší část tvořili senioři (47), podíl dospělých (31) a novorozenců byl vyrovnaný (30). Kategorie dětí (10) a adolescentů (6) byly zastoupeny výrazně nižšími počty. Ukazuje se zde trend, který je v posledních dvou desetiletích typický v Rakousku i Německu. Oddělení pro muslimy na komunálních hřbitovech jsou používána především osobami z první generace přistěhovalců, kteří již obvykle patří mezi seniory. Podíl novorozenců z rodin druhé generace je sice stále vysoký, přesto postupně ustupuje dalším skupinám (Klapetek 2024: 53). Osoby patřící do druhé generace do Rakouska přišly se svými rodiči a založily zde vlastní rodiny. U části těchto rodin došlo k úmrtí dítěte, které bylo nejen s ohledem na finanční situaci rodiny pohřbeno přímo v Rakousku. Jedná se o jeden z motivů, který ukazuje na změny probíhající v tomto pokolení (Burtscher-Mathis 2020; Grabherr – Akšamija 2020: 258–260). Se současným rozložením populace vyznávající islám do celkem čtyř generací dochází k rovnoměrnějšímu rozvrstvení případů úmrtí již ve všech stavených skupinách.

7 Příkladem z rakouského kontextu mohou být badatelem navštívené hřbitovy v Innsbrucku, Klagenfurtu nebo Salzburgu.

Informace z primární dekorace jsou tedy pro analýzu velice důležité. Například jména a příjmení pohřbených osob mohou odkazovat na oblasti, ze kterých pochází jejich rodiny. V 58 případech se jednalo o Turecko, ve 26 o zesnulé z některého z balkánských států a 22 jmen bylo arabských. Za zmínku stojí sedm náhrobků, které zřejmě patřily rakouským konvertitům. Získaná data více méně odpovídají národnostní struktuře muslimských komunit ve Vorarlbersku (Burtscher-Mathis 2020: 244). Islámská společenství totiž tvoří hlavně turečtí přistěhovalci, kteří sem přišli v 60. letech 20. století jako *migrující pracovníci*. Dále jsou to převážně bosenští muslimové, kteří v Rakousku hledali útočiště během rozpadu Jugoslávie v 90. letech 20. století (Graham 2013: 200). Nakonec jsou to imigranti z Čečenska a různých zemí severní Afriky a Blízkého východu, kteří do regionu přišli v posledních dvou desetiletích.

Badatel během krátkodobého pozorování není schopen zachytit významné změny v údržbě hrobu a jeho okolí. Může pouze zaznamenat stav hrobu v daném časovém okamžiku (Klapetek 2022: 32–37) (Obr. 6). Proto je nutné kombinovat své zjištění se stávajícími výstupy z rozhovorů s nájemci hrobových míst (Fabach 2020: 202). Konkrétní úprava náhrobku vyžaduje odlišnou míru péče, což je spojeno s různou časovou náročností. Celkový stav hrobu může do určité míry odrážet náboženské přesvědčení pozůstalých (Fernando Márquez – Levene 2019: 42), ale i vzájemný vztah mezi rodinou a dalšími zainteresovanými osobami. S vědomím těchto omezení a na základě získaných dat lze konstatovat, že o 37 % hrobů nebylo pravidelně pečováno, neboť jejich povrch nevyžadoval dlouhodobou, systematickou údržbu. Vzhledem k jejich aktuálnímu stavu byla u 40 % hrobů odhadnuta nepravidelná péče. Díky popisu celkového stavu hrobového místa lze usuzovat, že zbývajících 23 % bylo pravděpodobně navštěvováno pravidelně. Na žádném z hrobů se nevyskytovala drobná plastová označení, která by indikovala pravidelnou údržbu prováděnou odbornou firmou. Komparativní výzkum potvrdil běžné využívání tohoto přístupu na dalších rakouských lokalitách. Ačkoli od založení hrobů uplynula určitá doba, pro některé rodiny zůstávají i nadále výrazem jejich migrační historie (Klapetek 2022: 123–124).

Závěr

Výsledky analýzy poznatků získaných během terénního výzkumu podle mého názoru prokázaly variabilitu v materiálovém provedení náhrobků, jejich výzdobě a způsobu vymezení hrobového prostoru. Dominantní tendencí zůstává preference jednoduchých forem v souladu s místními regulacemi. Studium primární a sekundární dekorace pomníků zjistilo převážně neutrální charakter pietních míst s minimem explicitních náboženských

či kulturních odkazů. Demografická struktura pohřbených potvrzuje, že oddělení jsou primárně využívána první generací migrantů. Podíl pohřbů dětí a novorozenců naznačuje postupnou adaptaci následných generací na lokální pohřební prostředí. Výrazný nárůst počtu pohřbů v letech 2020–2021 lze interpretovat v kontextu pandemie COVID-19 a s ní spojených omezení repatriace ostatků do zemí původu.

Muslimové hlásící se k různým kulturním interpretacím islámu tvoří ve Vorarlbersku druhou největší náboženskou skupinu po římských katolících (Burtscher-Mathis 2020: 244). Podle mého názoru může být i specializovaný Islámský hřbitov v Altachu vnímán některými skupinami jako výraz soužití různých vyznání.⁸ Například pro podstatnou část muslimských přistěhovalců druhé generace se může stát znamením toho, že se Rakousko stalo jejich novou vlastí, ve které nyní mohou ležet ostatky předků pohřbené podle jejich zvyků (Mostafavi 2013: 12; Fabach 2020: 202). Předpoklad spolkové vlády a dalších představitelů veřejného života z 60. let 20. století, že migrující pracovníci se nakonec vrátí do zemí svého původu, se ve světle následujících událostí ukázal jako mylný. Třetí a čtvrtá generace muslimských komunit je dnes nedílnou součástí rakouské společnosti (Graham 2013: 200). Islámský hřbitov může být různými aktéry vnímán jako jeden ze symbolů tohoto posunu: vlast již není primárně prostorem, odkud člověk pochází nebo kde strávil většinu svého života usilovnou prací, ale stává se místem, kde se rozhodl uložit své zemřelé (Sörries 2015: 157).

V návaznosti na výzkumnou otázku formulovanou v úvodu lze podle mého názoru konstatovat, že Islámský hřbitov v Altachu není jen významným kulturním a společenským fenoménem, ale také praktickým řešením funerálních potřeb muslimské komunity. Jako místo posledního odpočinku reflektuje proměny v chápání domova a identity v kontextu migrace, přičemž jeho význam přesahuje hranice samotné náboženské praxe. Zároveň představuje důležitý umělecký a architektonický projekt, který přispívá k utváření veřejného prostoru. Případová studie tohoto hřbitova proto může být příspěvkem k porozumění kulturním a společenským proměnám ve střední Evropě. Výzkum funerální kultury tak zvaných *nositelů jinakosti* je relevantní nejen pro religionisty a etnology, ale také pro sociální vědce zabývající se dynamikou pluralitních společností a otázkami identity v současném rakouském kontextu.

Březen 2025

8 Existenci hřbitova lze interpretovat i opačně. Jako symbol soužití různých vyznání by lépe sloužil městský hřbitov, kde budou pohřbíváni občané různých vyznání. Za komentář děkuji jednomu z anonymních recenzentů. Speciální hřbitovy pro evangelíky a židy navazující na Ústřední hřbitov ve Vídni (Klapetek 2023) ukazují na meze tohoto řešení.

Literatura

- Abadžić Hodžić, Aida. 2020. Mosque Architecture for the Bosniak Community in Europe: Challenges of Modernity. In: Al Naim, Mashary A. – Al-Ajmi, Mohammed – Al-Huneidi, Hani M. – Khattab, Omar (eds.): *The Mosque: A Cross-Cultural Building*. Kuwait City: Abdullatif Al Fozan Award for Mosque Architecture and College of Architecture at Kuwait University: 21–38.
- Akšamija, Azra. 2020. Cultivating Convergence: The Islamic Cemetery Altach, Austria. In: Akšamija, Azra (ed.): *Architecture of Coexistence Building Pluralism*. Berlin: ArchiTangle: 228–241.
- Bauer, Dominique – Mattes, Astrid. 2021. Austria. In: Akgönül, Samim – Nielsen, Jørgen S. – Alibašić, Ahmet – Müssig, Stephanie – Račius, Egdūnas (eds.): *Yearbook of Muslims in Europe* 14. Leiden: Brill: 34–59.
- Boss, Günther. 2017. Islamische Begräbnisstätte in Liechtenstein. In: Marxer, Wilfried – Sochin D'Elia, Martina – Boss, Günther – Çiçek, Hüseyin I.: *Islam in Liechtenstein. Demografische Entwicklung, Vereinigungen, Wahrnehmungen, Herausforderungen. Bericht im Auftrag der Regierung des Fürstentums Liechtenstein*. BERN: Liechtenstein-Institut: 100–108.
- Burtscher-Mathis, Simon. 2020. The Islamic Cemetery as an Expression of the Process of Muslim Belonging in Vorarlberg. In: Akšamija, Azra: *Architecture of Coexistence Building Pluralism*. Berlin: ArchiTangle: 242–251.
- Dörler, Elisabeth. 2004. *Eine Begräbnisstätte für Muslime und Musliminnen in Vorarlberg* [on-line]. Dornbirn: okay. zusammen leben / Projektstelle für Zuwanderung und Integration. Available at: <https://www.okay-line.at/file/656/islamischerfriedhofstudie.pdf>
- Fabach, Robert. 2020. Islamic Cemetery Altach, Austria. In: Akšamija, Azra: *Architecture of Coexistence Building Pluralism*. Berlin: ArchiTangle: 194–227.
- Fernando Márquez, Cecilia – Levene, Richard. 2019. *Bernardo Bader 2009/2019*. Madrid: El Croquis.
- Friedhofsgebührenordnung IFA (Islamischer Friedhof Altach). 2013. *Gemeinde Altach* [on-line]. [2025-03-31]. Dostupné z: <https://altach.at/app/uploads/sites/3/2022/01/Friedhofsordnung-Islamischer-Friedhof-Altach-2018.pdf>
- Fürlinger, Ernst. 2010. The politics of non-recognition: mosque construction in Austria. In: Allievi, Stefano (ed.): *Mosques in Europe. Why a solution has become a problem*. London: Alliance Publishing Trust: 183–216.

- Gehl, Jan. 2012. *Města pro lidi*. Brno: Nadace Partnerství.
- Gökhan, Mura. 2022. Sessiz Bir Diyalog Mekânı: Avusturya Altach Müslüman Mezarlığı. *Mimarlık* 428: 41–45.
- Grabherr, Eva. 2022a. „Häuser, Kinder und Gräber – das nennt man Heimat.“ Der Islamische Friedhof Altach als Ausdruck und Generator der Etablierung und Beheimatung von Muslim*innen in Vorarlberg. In: Barnay, Markus – Rudigier, Andreas (eds.): *Vorarlberg. Ein Making-of in 50 Szenen. Objekte/Geschichte/Ausstellungspraxis*. Bielefeld: transkript: 217–225.
- Grabherr, Eva. 2022b. *The Islamic Cemetery Altach. History of the Project*. Dornbirn: okay.zusammen leben/Advice Centre for Immigration and Integration.
- Grabherr, Eva – Akšamija, Azra. 2020. Eva Grabherr in conversation with Azra Akšamija. In: Akšamija, Azra: *Architecture of Coexistence Building Pluralism*. Berlin: ArchiTangle: 252–261.
- van Gennep, Arnold. 2018. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha: Portál.
- Grabherr, Eva – Dörler, Elisabeth. 2006. *Eine Begräbnisstätte für Muslime und Musliminnen in Vorarlberg* [on-line]. Dornbirn: okay. zusammen leben/Projektstelle für Zuwanderung und Integration. Available at: <https://www.okay-line.at/file/656/broschüreislamischerfriedhof.pdf>
- Graham, Harriet. 2013. Islamic Cemetery. Altach, Austria. In: Mostafavi, Mohsen (ed.): *Architecture is Life*. Baden: Lars Müller Publishers: 200–215.
- Hafez, Farid. 2016. Austria. In: Bayrakli, Enes – Hafez, Farid (eds.): *Europea Islamophobia Report 2015*. Ankara: SETA: 21–48.
- Hakim, Negar – Bader, Bernardo. 2023. Wie kann ein Friedhof islamisch sein? Negar Hakim im Gespräch mit Bernardo Bader. *Kunst und Kirche* 86, 3: 24–29.
- Klapetek, Martin. 2017. Muslim Areas at Municipal Cemeteries in Germany and Austria. *Studia religiologica* 50, 3: 203–220. <https://doi.org/10.4467/20844077SR.17.013.7746>
- Klapetek, Martin. 2022. *Islam in the Public Space. Building mosques and setting up sections for Muslims in municipal cemeteries in Germany, Austria and Switzerland*. Berlin: Peter Lang Verlag.
- Klapetek, Martin. 2023. The Central Cemetery in Vienna: Past and Present of Muslim Areas. *Material Religion* 19, 5: 457–481. <https://doi.org/10.1080/17432200.2023.2285585>
- Klapetek, Martin. 2024. Historické souvislosti současné integrace muslimů v Rakousku. In: Černý, Karel (ed.): *Nad Evropou pŕlmlěsí*

- II. *Muslimové v Česku a v sousedních německy hovořících zemích*. Praha: Karolinum: 42–59.
- Lemmen, Thomas. 1999. *Islamische Bestattungen in Deutschland*. Altenberge: Verlag für Christlich – Islamisches Schrifttum.
- Milewski, Nadja – Otto, Danny. 2016. The Importance of a Religious Funeral Ceremony Among Turkish Migrants and Their Descendants in Germany: What Role do Sociodemographic Characteristics Play? *Journal of Intercultural Studies* 37, 2: 162–178.
<https://doi.org/10.1080/07256868.2016.1141760>
- Mori, Toshiko. 2013. Innovation and Judgement. In: Mostafavi, Mohsen (ed.): *Architecture is Life*. Baden: Lars Müller Publishers: 46–49.
- Mostafavi, Mohsen. 2013. Architecture is Life. In: Mostafavi, Mohsen (ed.): *Architecture is Life*. Baden: Lars Müller Publishers : 9–25.
- Nešpor, Zdeněk R. 2016. Evangelické hřbitovy v Česku: nekrogeografická perspektiva. *Geografie* 121, 1: 187–207.
<https://doi.org/10.37040/geografie2016121010187>
- Nešporová, Olga. 2013. Století proměn v pohřbívání. *Český lid* 100, 2: 183–204.
- Roháček, Jiří (ed.). 2019. *Epigraphica et Sepulcralia 8. Fórum epigrafických a sepulkrálních studií*. Praha: Artefactum.
- Schindlauer, Dieter. 2020. Austria: Austria – Oscillating Between Acceptance, Ignorance, and Hostility. In: Saral, Melek – Bahçecik, Şerif Onur (eds.): *State, Religion and Muslims Between Discrimination and Protection at the Legislative, Executive and Judicial Levels*. Leiden: Brill: 37–38.
- Schrodt, Anna-Veronika. 2009. *Versöhnte Verschiedenheit und letzte Wohnung. Kultur- und sozialanthropologische Betrachtungen zu Bestattungsmöglichkeiten von in Österreich lebenden MuslimInnen türkischer Herkunft*. Wien: Universität Wien.
- Sörries, Reiner. 2015. *Von Mekka bis Berlin. Archäologie und Kulturgeschichte des islamischen Friedhofs*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Uludağ, Özgür. 2023. *Islamische Bestattungen in Deutschland. Entscheidungskriterien bei der Ortswahl des Grabes*. Münster: LIT Verlag.
- Wolf, Florian. 2015. *Der Islam in Europa. Einfluss und Auswirkungen auf die europäische Rechtsordnung*. Wien: Universität Wien.
- Zelinski, Wilbur. 2007. The Gravestone Index: Tracking Personal Religiosity Across Nations, Regions, and Periods. *Geographical Review* 97, 4: 441–466. <https://doi.org/10.1111/j.1931-0846.2007.tb00406.x>

Obr. 1 Pohled na hřbitov z přístupové cesty. Autor: Martin Klapetek, 2023.

Obr. 2 Kryté atrium pro pohřební modlitby. Autor: Martin Klapetek, 2023.

Obr. 3 Budova modlitebny s velkým oknem. Autor: Martin Klapetek, 2023.

Obr. 4 Hroby dětí v prvním oddělení. Autor: Martin Klapetek, 2023.

Obr. 5 Pohled na zázemí hřbitova a první oddělení. Autor: Martin Klapetek, 2023.

Obr. 6 Různorodé náhrobky v druhém oddělení. Autor: Martin Klapetek, 2023.